

rie is voor hem uitnodiging tot konfrontatie, een arena van gedachtenkonflikten met persoonlijke totale inzet. De historie is voor hem nooit „onaandoenlijk” geweest, zoals hij schreef in een studie over Jacob Cats. Figuren van het tweede en derde plan waren hem niet te min om ze met bezielde speurzinnigheid uit de nevelen van het verleden naar voren te halen. Van Duinkerken's historisch oeuvre is een bevoegde kritiek van onze gemakzuchtige vergetelheid. Het moet een benijdenswaardig voorrecht zijn, Willem Asselbergs als leermeester der geschiedschrijving te hebben gehad.

Naast de historicus treft ons de fundamenteel religieuze mens, wars van puriteins supernationalisme evenzeer als van vreesachtig obskurantisme. Hoezeer ook beslagen in de theologische en filosofische fundering van het katholiek geloof, heeft hij nooit de levensechte vroomheid der eenvoudigen geminacht. Die koëksistentie, in zijn ervaring van de religieuze dimensie, van scholastisch-refleksieve bovenbouw en volks oergeloof is ook een aspekt van de syntese Van Duinkerken. De rotsvaste verankering van zijn katholiek-zijn in het dogma van Rome, te zamen met het vertrouwen in de ratiocinerende scholastiek, kan nu wat overjaars aandoen. De historische betekenis van Van Duinkerken's aktie op het gebied van de emancipatie van de katolieke leek in Nederland tussen de twee oorlogen kan echter moeilijk overschat worden. Het was het „aggiornamento” van zijn generatie. Dat de Nederlandse katolieke nu zulke progressieve taal spreken kan, is wellicht voor een groot deel te danken aan de voorpostgevechten die toen door nonkonformisten als Van Duinkerken geleverd werden.

Meer bepaald de polemiek met Ter Braak, Just Havelaar, Gerard Bruning e.a. zal geboekstaafd blijven in elke serieuze geschiedenis van de religieuze bewustwording in Nederland. Voor Ter Braak was Van Duinkerken een scholastisch sofist, een man die geloofde in de „infantiele bêtise” van het kristendom, schermde met gedefinieerde waarheden en daardoor de historische opmars van het denken in zijn volle draagwijdte niet kon of mocht erkennen. Het enigszins starre, stabiele ontologisme van de katolieke stond hier diametraal tegenover het mobiele relativisme van de skeptikus. Het waren vervoerende jaren voor Van Duinkerken en voor de Nederlandse geloofsgemeenschap in haar geheel. Het evangelische geloof, de blijde geluksboodschap voor alle tijden - hoeveel keien er in de universele maalstroom ook nog mogen omgewenteld

worden - kwam er ongebroken uit. Nederland had toen een polemist van zijn kaliber nodig. Hij verdient een ereplaats onder Nederlands weinige rasechte polemisten, zoals hij ook een van de weinige moderne Nederlandse hekeldichters is.

Tenslotte mag hier speciaal gewezen worden op Anton van Duinkerken's rol in de culturele integratie van Noord en Zuid. De Vlamingen hebben hem zowat geannekseerd als een van de hunnen, en dat zonder veel moeite. Vele Nederlanders die de mond vol hebben over de cultuurbroeders uit het Zuiden geven mij vaak de indruk bij de groot-Nederlandse gemeenschap te behoren ongeveer zoals Baarle-Hertog bij België hoort. De Brabander Van Duinkerken is geen grensgeval, in de structuur van zijn persoonlijkheid zijn de rijksgrenzen tussen Noord en Zuid onbestaande. Met woord en daad diende hij de zaak van de éne Nederlandse cultuur, ons aller erfdeel. Hij kent en houdt van Vlaanderen als geen ander Nederlander. En hij is aanwezig, gul, bezielend, slagvaardig. Onlangs nog fungeerde hij samen met zijn Nijmeegse kollega K. Meeuwesse te Antwerpen als stichtend lid bij de oprichting van een wetenschappelijk Centrum dat zich uitsluitend de studie van het moderne Vlaamse cultuurleven ten doel stelt.

Bij alle belangrijke gemeenschappelijke initiatieven in de literaire sektor en vererbuiten was hij aktief betrokken. Onder de weinige Noordnederlandse professoren die een Vlaamse student kent, gehoord en gelezen heeft, staat hij op de eerste plaats. Hij zegde ooit hoe betreuenswaardig het is dat een Haarlemmer niet weet noch moeilijk kan te weten komen wat er in Aalst gebeurt. Hij weet het. Hij heeft de integratie van Noord- en Zuid-Nederland niet zo maar een lippendienst bewezen. De toekenning van de P.C. Hooftprijs aan Anton van Duinkerken weze dan ook een gelegenheid voor de hele Nederlandse cultuurgemeenschap om hem haar hulde en dankbaarheid te betuigen.

Marcel Janssens, Leuven

W.F. Hermans: «Nooit meer slapen».

Hermans' in 1966 verschenen roman „Nooit meer slapen” is enkele maanden geleden bekroond met de Vijverbergprijs van de Jan Campertstichting. Hermans heeft die onderscheiding niet in dank geaksepteerd; op advies van de auteur zelf is het geldbedrag

dat aan deze prijs is verbonden, gestort op het gironummer van de aktie „Eten voor India”. Volgens sommigen heeft Hermans zijn image van rotzak-groot schrijver, een samenstelling die in zijn geval vooral kausaal moet worden geïnterpreteerd, bevestigd. Aan enigerlei kanonisatie door literatoren die in zijn ogen onbenullen zijn, heeft hij geen behoefte. Intussen is deze onderscheiding een goede gelegenheid om enige aandacht aan „Nooit meer slapen” te wijden.

Deze roman geeft in direkt en beeldend proza het verslag van een expeditie van de 25-jarige promovendus in de geologie Alfred Issendorf, de ik-figuur in het boek. Zijn Amsterdamse hoogleraar prof. Sibbelee heeft een wetenschappelijke hypotese opgesteld met betrekking tot de kleine ronde meertjes in Finnmarken, in het uiterste noorden van Noorwegen: die meertjes zijn niet door smeltend ijs veroorzaakt, zoals prof. Nummedal meent, een kollega én rivaal van Sibbelee uit Oslo, maar door meteorieten. Die zogenaamde „doodijsgaten” zouden meteorokraters zijn. Het is Alfreds opdracht het bewijs voor die hypotese te leveren en daarmee in een opzienbarende dissertatie de wetenschappelijke wereld te schokken. Alfred Issendorf wil een beroemd geleerde worden. Indertijd werd de carrière van zijn vader een begaafd bioloog, voortijdig afgesneden door een dodelijke val tijdens een studiereis. Daartoe vooral gestimuleerd door zijn moeder, een befaamde essayiste die de boeken waarover ze schrijft nooit leest, zal Alfred proberen te bereiken wat zijn vader uiteindelijk niet vermocht. Zijn studiereis in Noorwegen verloopt alleronvoorspoedigst. Onmisbaar voor zijn onderzoek zijn luchtfoto's. Op aanraden van zijn leermeester bezoekt Alfred prof. Nummedal in Oslo die hem aan de foto's zal kunnen helpen. Maar deze bijna blinde, stokoude, getikte niemendal - een woordspeling van de schrijver - heeft ze niet. Later ontdekt Alfred bij toeval dat de foto's in het bezit zijn van een leerling van Nummedal, Mikkelsen. Hij kan er echter niets op ontdekken wat Sibbelee's theorie zou kunnen bevestigen. De Noren Mikkelsen en Qvigstad, kollega's-geologen, trekken een eindweegs samen op met Alfred. Eerder had zich Arne bij hem gevoegd, een rustige en zelfverzekerde beroepsgenoot. In het gezelschap van de drie Noren blijkt de ongetrainde Nederlander een onhandige sukkel te zijn: hijorst zwaar aan zijn bagage, hij raakt gewond, de horden muggen stemmen hem voortdurend wanhopig en hij kan niet slapen in dit land van de middernachtzon.

Tijdens de tocht wordt de lezer herhaalde-

lijk vergast op spirituele filosofische bespiegelingen, onder meer over het Godsbestaan. Vooral de cynikus Qvigstad toont hierbij zijn intellectuele superioriteit. Nadat Mikkelsen en Qvigstad zich hebben afgescheiden, vervolgen Alfred en Arne de zware tocht. Inmiddels is Alfred wantrouwen gaan koesteren jegens zijn Noorse kollega's, speciaal tegen Mikkelsen die immers in het bezit is van foto's. Alfred is er lang niet zeker van dat hij alle foto's onder ogen heeft gehad. Hij krijgt heel sterk het vermoeden dat die

zonderling Nummedal de inspirator is van een komplot dat tegen hem is gericht.

Arne en de van hem verregaand afhankelijke Nederlander krijgen spoedig verschil van mening over de richting die ze moeten nemen. Ieder gaat zijns weegs. Via een ravijn beklimt Alfred de berg Vuorje (uitspraak: Woerje). Hij verwacht daar wetenschappelijke ontdekkingen te doen. Ook konkurrent Mikkelsen zal zich wel in die buurt ophouden. Op de top van de berg ervaart Alfred op beklemmende wijze, omhuld door nevel die alle zicht belemmert, zijn bijna volstreekte nietigheid. Het illusoire

van zijn streven ziet hij scherp in: „Zou mij hier een bliksemstraal treffen, of een meteoriet op het hoofd vallen, of stort ik straks naar beneden van vermoënis, wat een geluk eigenlijk dat het weken duren zal voor iemand erachter komt en misschien vinden ze mij wel nooit. Groot gevoel van voldoening zal dit mij geven, maar ik moet dan wel als geest een poosje verder bestaan om te constateren dat ze me niet kunnen vinden. Of ik op die manier nog vollediger verdwijn, alsof dan tenminste mijn dood in overeenstemming is met wat ik weet.” Hier-na volgt het fascinerendste gedeelte van de roman: de queeste van Alfred in een bar, leeg landschap om zijn metgezel terug te vinden; inmiddels is hij namelijk tot de ontdekking gekomen dat hij zich in de richting heeft vergist. Oriënteringsmiddelen bezit hij niet meer: zijn kompas heeft hij verloren en zijn horloge is stuk. Tenslotte vindt hij Arne dood terug, als gevolg van een val. (Paralleel met de dood van Alfreds vader.) Na zijn teleurstellende ervaringen gaat hij onverrichterzake terug naar Nederland. Zijn moeder en zijn zusje Eva heten hem thuis welkom. Van z'n moeder krijgt hij een stel manchetknopen met aan elke knoop een halve meteoriet. Dit kado had ze hem willen geven bij gelegenheid van zijn promotie. Het is een schrale troost: geen spoor van bewijs heeft hij gevonden voor Sibbelee's meteorietenhypothese. Zijn droom om carrière te maken is vernietigd. Maar is die theorie van zijn leermeester werkelijk onjuist, of zelfs onzinnig? Op Alfreds terugreis uit Finnmarken slaat ergens een meteoriet in. Door dit gebeuren komt de hele zaak op losse schroeven te staan: de wetenschappelijke onderzoeker blijkt een blinde te zijn die rondtast in een absurde wereld; alleen bij toeval kan hij belangrijke wetenschappelijke ontdekkingen doen. „De geoloog is gelijk aan de goudzoeker”, zo ongeveer formuleert prof. Nummedal het. Veel wetenschappelijke research is volkomen tevergeefs. De onderzoeker leeft, evenals trouwens de mens in het algemeen, „in een wereld waarin iedereen iedereen voor de gek houdt, een wereld waar bijna niets met zekerheid bekend is.” In „Preamble”, het voor Hermans' opvattingen zo belangrijke inleidende essay bij zijn novellenbundel „Paranoia” (1953), heeft de schrijver zijn mening hieromtrent reeds kernachtig geformuleerd: „Er is maar één werkelijk woord: chaos.” Het primaire romankoncept is voor de auteur Hermans dan ook het scheppen van een orde waarin zich personifikaties (geen personages) ontwikkelen; door middel van die „romanorde”, waarin elk element functioneel moet zijn, wordt de lezer op een

meestal benauwende wijze met de disorde gekonfronteerd.

Willem Frederik Hermans (geboren 1921 in Amsterdam), die sinds 1958 lector is in de fysische geografie aan de Rijksuniversiteit te Groningen, heeft in „Nooit meer slapen” voor het eerst expliciet de verhaalsof aan zijn beroep ontleend. Impliciet was die wel aanwezig in Hermans' eerste melodrama „Conserve” (1947) en eveneens in zijn oorlogsroman „De tranen der acacia's” (1949). Interessant is de parallel tussen „Nooit meer slapen” en „Conserve”. In laatstgenoemde roman, spelend onder de Mormonen, heeft de hoofdpersoon, een etnoloog, zich ook tot doel gesteld het bewijs te leveren voor een bepaalde theorie. Evenals Alfred Issendorf keert ook hij onverrichterzake terug. Ook met ander werk van Hermans zijn er duidelijke overeenkomsten aanwijsbaar. Voor de hand liggend is bijvoorbeeld de parallel tussen Alfred Issendorf en Henri Osewoudt, de hoofdpersoon uit Hermans' voorlaatste roman „De donkere kamer van Damocles” (1958): hun moeizame pogingen om te vinden wat ze zoeken, blijken volstrekt vruchteloos te zijn. Het paranoia-tema is in de onderhavige roman een essentieel gegeven: in Alfreds ogen komplotteren Nummedal en zijn kliek tegen Alfred. Dit grondmotief is een konstante in Hermans' werk, vergelijk bijvoorbeeld de positie van de hoofdpersonages uit de novelle „Paranoia” en uit „De donkere kamer van Damocles”; in beide gevallen is die positie illustratief voor Hermans' visie dat het leven meer door paranoia dan door logica wordt beheerst. De thema's van vervreemding, van volstreekte eenzaamheid, van agressiviteit ook, die in het creatieve werk van Hermans dominant zijn, zijn dat eveneens in „Nooit meer slapen”.

Deze roman kan op verschillende wijzen worden geïnterpreteerd, afhankelijk van de diverse lagen in het boek. Alleen de titel al is poly-interpretabel. Deze kan betrekking hebben op Alfreds slapeloosheid in het land waar in de zomermaanden het licht nooit wijkt voor het donker en waarin hij op zijn slopende tocht voortdurend door muggen wordt gekweld; met de woorden van de titel wordt ook de dood van Alfreds metgezel, Arne, aangeduid. Arne ligt achterover, het achterhoofd tegen een steen, zijn hoofd zit vol grote blauwe vliegen; ze lopen over zijn baard, voorhoofd en ogen. Arnes gezicht is, net als in zijn slaap, „onbegrijpelijk oud en moe, gerimpeld als de schors van een eik. Maar dit is geen slapen. Dit is nooit meer slapen.” Het dood-zijn wordt door de door

slapeloosheid uitgeputte Alfred met deze woorden omschreven!

Een andere interpretatiemogelijkheid van de titel is nog dat Alfred op de top van de berg Vuorje het illusoire van zijn streven inziet. Op die ongenaakbare top, aan alle kanten omgeven door nevel, ervaart hij zijn nietigheid en eenzaamheid, de begoocheling in zijn en in ieders bestaan. Op de Vuorje ondergaat hij een bevrijdingsproces: zijn illusies worden vernietigd, in zoverre dat altans voor iemand die bestaat mogelijk is, want leven is volgens Hermans identiek met het creëren van begoochelingen.

De Vlaamse kritikus weverbergh heeft in zijn artikel „Puzzelen met Willem Frederik Hermans” („Komma”, jrg. 2, nr. 3) - van dit stuk zijn overigens verschillende versies in omloop - enkele lagen in de roman aangeduid: volgens hem kan men het boek lezen als de geschiedenis van de mislukkingen van een talentvolle student, die zich in vergaande afhankelijkheid door blinden laat leiden, - „een blinde, geleid door blinden”; de verhaalde gegevens komen zijns inziens ook voor een psycho-analytische duiding in aanmerking. Hermans, van wie bekend is dat hij zich voor het werk van Sigmund Freud bijzonder interesseert - hij bezit in zijn bibliotheek weinig auteurs zo compleet - heeft zelf in een interview op een Fehlleistung in zijn roman gewezen: het inslaan van de verkeerde weg door Alfred. Omdat hij onbewust Mikkelsen achterna wou die in het bezit was van de luchtfoto's, las hij zijn kompas verkeerd af. weverbergh beschouwt de geschiedenis van Alfred Issendorf als een langzame bevrijding van een oedipuskompleks. Alle mannelijke figuren in het boek, in het bijzonder Arne, ziet hij als representanten van de vader met wie hij probeert volledig af te rekenen (vaderimago). De vrouwelijke personages zijn allen dubbelgangsters van zijn moeder Aglaia en zijn zusje Eva aan wie hij libidineus is gebonden. De tekenen van deze binding zijn onder andere zijn kompas en horloge, geschenken van resp. z'n moeder en z'n zusje. De diepe kloof voor de berg Vuorje interpreteert weverbergh als een symbool voor de moederschoot en de berg zelf als een fallisch teken. (Ook in „De donkere kamer van Damocles” wordt de verhouding van de hoofdpersoon tot zijn ouders door het oedipuskompleks beheerst, zoals D. Betlem in het artikel „De geboorte van een dubbelganger” („Merlyn”, jrg. 4, nr. 4) heeft aangetoond.) Ook de naamgeving in „Nooit meer slapen” is volgens weverbergh in hoge mate zinbeeldig. Zo brengt hij bijvoorbeeld de naam van prof. Sibbelee in ver-

band met de godin Cybele (uitspraak volgens w: Sibelee), die in de vorm van een meteorietenbeeld werd vereerd.

De roman kan tenslotte ook worden beschouwd als een moraliserend-filosofisch geschrift. De schrijver geeft erin zijn al uit andere publikaties bekende anti-metafysische wereldvisie; ook Hermans' onbarmhartige kritiek op mens en maatschappij ontbreekt in dit boek niet. De vinnige polemist verloochent zich niet in zijn creatieve proza. Er is één plaats in het boek (p. 156) waarin Hermans zich rechtstreeks tot zijn lezers richt. De verteller Alfred deelt mee dat „De bovenste laag van de bodem bestaat uit gele scherven van een schisteus gesteente.” Na deze konstatering volgt een knorrige uitval tussen haakjes aan het adres van die lezers die niet weten wat daaronder wordt verstaan. Hij (Hermans) voegt eraan toe: „Een van de oorzaken waardoor de meeste leesboeken altijd over dezelfde dingen handelen, is de bezorgdheid van de auteurs dat iedereen zal kunnen begrijpen waar het over gaat.”

In het boek komen enkele ekspliciete en impliciete verwijzingen voor naar Hermans' favoriete filosoof Ludwig Wittgenstein (1889-1951), wiens populariteit bij het lekenpubliek in Nederland in niet geringe mate aan Hermans is te danken; zo brengt Arne midden in het onherbergzame landschap, - hij en de gewonde Alfred rusten van de vermoeienissen uit op een vooruitstekende rots, recht boven een gletsjer - het gesprek plotseling op Wittgenstein (p. 183-184). Hermans publiceerde over deze logische empirist, voor wie de taal het centrale thema was in zijn filosofie en die, uitgaande van het tautologische van de traditionele logika alle wijsgerige vragen tot schijnproblemen verklaarde, het esseej „Wittgensteins levensvorm”, opgenomen in de bundel „Het sadistisch universum” (1965) en het pamflet „Wittgenstein in de mode” (1967). Voor het eerst ventileerde de auteur via een verhaalpersonage enkele kerngedachten van deze denker in het in 1949 te Parijs ontstane verhaal „Lotti Fuehrscheim”, opgenomen in „Paranoia”. Hoezeer Wittgenstein de laatste maanden in de mode is, kan aardig hiermee worden geïllustreerd: zijn beroemde adagium, de lapidaire slotformule uit zijn „Tractatus logico-philosophicus” (1921), een voor de wijsgerige leek nauwelijks begrijpelijk werk, „Wovon man nicht sprechen kann, darüber musz man schweigen”, kan men in Nederland nu zelfs tot in schoolkranten toe geciteerd vinden.

Het uitvoerige, geestdriftige, maar nogal verwarde artikel van Hermansfan wever-

bergh heeft in Vlaanderen scherpe kritische reacties uitgelokt van Lieve Scheer („Dietsche Warande en Belfort”, jrg. 112, nr. 1) en van Freddy de Vree, die in „Vandaag 12” (1966) enkele fragmenten publiceerde uit het eerste hoofdstuk van een nog niet verschenen monografie over Hermans. Beide critici verwijten de „amateur-analytikus” Weverbergh dat hij „Nooit meer slapen” niet heeft behandeld als een verbale structuur, als een „wereld in woorden” om met Dresden te spreken. De Vree zegt: „Weverbergh is geen kritikus van boeken, hij is een kritikus van de realiteit. Een would-be kritikus van de realiteit, want hij wil deze bespreken via de boeken van anderen. Hij gelooft nog in een realiteit, waarover men iets zinvol zou kunnen zeggen.” Lieve Scheer, die bovendien vorig jaar zelf een analyse van „Nooit meer slapen” publiceerde („Dietsche Warande en Belfort”, jrg. 11, nr 10), is van mening dat weverbergh in feite een psychoanalyse wil geven van de auteur Hermans die hij zo’n fijne vent vindt, en dat zijn analyse veeleer iets leert over weverberghs leesteknik dan over Hermans’ schrijftechniek.

Tot slot nog dit: interessant zijn de parallellen die Freddy de Vree in de „Vandaag”-bijdrage laat zien tussen „Nooit meer slapen” en „Bouvard et Pécuchet” van Flaubert, een boek dat men lezen kan als een uitermate „cynische persiflage van de pretentie van wetenschappers om de wereld te verklaren”. Scepticisme en wetenschap zijn volgens Flaubert identiek. Dat is ook Hermans’ opvatting.

Anton Claessens

Willem Walraven.

Willem Walraven werd op 7 juni 1887 geboren te Dirksland op het eiland Flakkee als zoon van de plaatselijke kruidenier, die, als we de latere opmerkingen van de zoon mogen geloven, in niet geringe mate leed aan de mentaliteit, die de volksmond kruideniers pleegt toe te rekenen. Een aardje naar zijn vaartje had de zoon bepaald niet. Het nuchtere, fantazieloze en koudzakelijke van Vader Walraven was Willem jr. volkomen vreemd. De jonge Walraven had zelfs een levendige belangstelling juist voor de zaken „waar de bakker geen brood op geeft”, zoals zijn vader dat uitdrukte. Die karaktertegenstellingen en Willems verzet tegen het volgens hem bekrompen dorps-

milieu veroorzaakten een spanning die in 1909 zo ondraaglijk bleek, dat Willem het besluit nam naar Kanada te trekken, waar hij een boerenbedrijf hoopte op te bouwen. Zijn agrarische talenten bleken daartoe echter te beperkt en er volgde een periode, waarin hij de spreekwoordelijke twaalf ambachten beoefende, met de even spreekwoordelijke dertien ongelukken als gevolg. Toch kon hij later met dankbaarheid op deze tijd terugzien, want hij kreeg toen de gelegenheid om zich een verbazingwekkende belezenheid te verwerven.

In 1914 keerde hij terug naar Dirksland, waar men zich echter aan een maatschappelijke mislukking als hij weinig gelegen liet liggen. Het duurde dan ook niet lang of hij nam dienst bij het Indische leger, dat hem op West-Java plaatste. Zijn administratieve kwaliteiten vielen al gauw op en Walraven kreeg een bureaubaan, die zijn militaire leven heel wat minder zwaar maakte. Van de aanwezigheid van een bibliotheek, gevestigd in het Christelijk Militair Tehuis, profiteerde hij gretig. Zijn veelvuldige bezoeken aan dit tehuis bezorgden hem zowaar de naam een man te zijn, die zich meer met vrome zaken dan met vrouwen bezighield. Maar van weinig zaken had Walraven een grotere afkeer dan van vrome en het was juist hier dat hij het meisje Ith leerde kennen, dat niet veel later zijn vrouw zou worden. Nadat Walraven de militaire dienst had verlaten, werkte hij een tijdlang als assistent-boekhouder en iets later als boekhouder op suikerondernemingen. Uit die tijd dateren zijn oudst bewaarde brieven, die de inzet vormen van de lijvige verzameling, die onder de eenvoudige titel *Brieven* onlangs het licht heeft gezien. Ze zijn gericht aan Walravens broer Jaap te Dirksland en barsten bijna van de rankunes tegen Dirksland, tegen de kalvinistisch-bekrompen ouders met hun verstarde normen en evenzeer tegen Indië met zijn afschuwelijk klimaat en tegen zowel de Europese als Inlandse bevolking van het land. Zowel Nederland als Indië worden verafschuwd, en toch kon Walraven van geen van beide loskomen. Allerlei mensen uit zijn familie haatte hij, maar hij kon niet nalaten brieven aan hen te schrijven of bij Jaap naar hen te informeren. Hij kon er zich bijzonder over opwinden als Jaap niet naar voldoening op al die vragen antwoordde. Dit soort ambivalentie kenmerkt Walravens gehele persoon en ook zijn gehele werk. Hij distancieerde zich van de kleurloze massa, de domme wereld, de klikvorming de clangeest, het grauwe konformisme en hij stelde zich erboven. Maar tegelijk kon hij hartgrondig klagen over zijn eenzaamheid en over zijn